

UOT 81.

LİNGVOSEMİOTİK İŞARƏLƏRİN FƏALİYYƏT MEXANİZMİ**Minaxanın Əfqan qızı Hacıyeva**

Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

ORCID: 0000-0002-5136-2147**E-mail:** Lehrerin81@mail.ru

Açar sözlər: Neyrolinqvistika, beyin, yaddaş, koqnitivizm, unutma, neyron, semiotik işarələr, dil oyunu

Ключевые слова: Нейролингвистика, мозг, память, когнитивизм, забвение, нейрон, семиотические знаки, языковые игры

Key words: Neurolinguistic, brain, memory, cognitivism, oblivion, neuron, semiotic signs, language-game

Bir tərəfdən anadangəlmə kompetensiyalar, digər tərəfdən ictimai performanslar sayəsində insani beyin sadədən mürəkkəbə doğru irəliləyərək, müasir görkəmli insanı formalaşdırdı. Qloballaşan dövrdə müasir insana məxsus beyin nəticələri isə hər ötən gün bəşəriyyəti təəcübləndirməkdə davam edir. Bunu çağdaş dünyamızdakı tərəqqilər sayəsində əyani şəkildə görmək mümkündür. Amma müasir insan fəaliyyəti ilə neçə əsrlər bundan öncə mövcud olan fəaliyyəti müqayisə etdikdə fərqli nüanslar və yanaşmalar meydana çıxır. Bir sıra tarixi faktlar, dini kitablar, eləcə də müqəddəs Qurandan əldə olunan məlumatlara görə, hazırkı dövrdən daha əvvəl mövcud olan insan həm əqli baxımdan, həm də fiziki güc və görkəm baxımından müasir insandan daha mükəmməl göstəricilərə malik olmuşdur. Lakin tədqiqatın məqsədi bu məsələ ilə əlaqədar olmadığı üçün zaman fərqliliyindən asılı olmayaraq insana məxsus beyin mexanizmi, yaddaş və dil arasında olan münasibətlər araşdırılmaya cəlb olunur.

Hər bir halda istənilən zaman kəsiyində mövcud olan tərəqqi insana məxsus təkamülün əsas göstəricisidir. Bəşər övladının yaşadığı təkamül prosesini “möhtəşəm partlayışa” bənzədən akademik Kamal Abdullanın təbirincə desək, “Kiçik bir nöqtənin sinqulyarlığı 13,5 milyard il bundan əvvəl Möhtəşəm partlayışa səbəb oldu. Nəticədə, gördüyümüz Kainat yarandı. Dil müstəvisində (“Kainatında”) də bütün sonrakı dil vahidləri səsin “sinqulyarlığından” yaranmış sayıla bilər” (1;120). Digər bir tərəfdən anadangəlmə dil mexanizmi pozisiyasının tərəfdaşları olan generativistlər dili “makromutasiyanın” nəticəsində meydana gəlmiş “qrammatik partlayış” hesab edirlər. Bu “möhtəşəm partlayışa” əsasən yaranmış insan beyini ələxsus süni intellekt və texnologiya sahəsində danılmaz faktları ilə bütün Yer planetini lərzəyə gətirmişdir. İnsan zəkasının məhsulu olan bu texnologiyanın vasitəsilə bir sıra xəstəliklərin diaqnozu verilir, canlı orqanizmlərə məxsus orqanların normal həyat fəaliyyətində etdiyi performans izlənilir, dünyanın hər bir nöqtəsini əlaqələndirmək gücünə malik müxtəlif oyun və sistemlər yaradılır, deyilmiş fikirlərin doğru-yanlış olması ilə bağlı mülahizələr irəli sürülür, bütün bunlarla yanaşı hətta bəzi xakersayağı fəaliyyətlər də həyata keçirilir. Kompüter texnologiyasına olan maraq sayəsində koqnitivizm anlayışı meydana çıxmış, daha sonra tədqiqatların maraq dairəsi genişlənərək, insan və kompüter arasındakı oxşarlıq məqamlarına istiqamətlənmişdir. “İnsanın

psixoloji prosesləri ilə kompyuter informasiyalarının emalı arasındakı analogiya xarakterik olaraq universal hesablama cihazlarında yaradıldı. Belə kompyuterlər ilkin olaraq, bir prosessorlu arxitekturaya malik olur və bəzən “fon-neyman” kimi adlandırılır. Bu, Türinq maşınının sxeminə uyğunlaşmış və böyük kompüter inqilabı dövründə, 1947-ci ildə Amerika-macar riyaziyyatçısı və məntiqşünası Con fon Neymanın şərafinə adlandırılmışdır. Texnikanın müxtəlif sahələrində yaradılmış və yayılmış mikroprosessorlar “fon-neyman” kompyuterindən daha sadə hesablayıcı cihazı yaratmağa gətirib çıxardı. Beləcə, informasiya emalını sürətləndirmək və yekunda daha düzgün nəticə almaq üçün eyni zamanda fəaliyyət göstərən bir neçə prosessorlu kompüterlərin formalaşmasına şərait yaradıldı və hətta bu tip prototiplərdən birinin adı xarakterik olaraq, “non-fon” kompüter adlandırıldı” (8;46). Koqnitivizmin inkişafı ilə sanki beyinin ali forması ilə bağlı tədqiqatlar da dərinləşdi. Koqnitivistlər öz müstəvilərində bu meyarı xüsusilə qabardaraq, beyin mexanizmini kompüter fəaliyyəti əsasında izah etməyə çalışdılar. Kompüter analogiyası əsasında nəzərdən keçirilən insani intellekt, yaddaş arxitekturası psixoloji və neyrofizioloji araşdırılmalara cəlb olunur, mürəkkəbliyini bir daha sübuta yetirirdi. Lakin beyin və kompyuter arasında birbaşa analogiyanı və yaxın gələcəkdə insani beyini əvəz edəcək robotların yaradılması ilə bağlı fikirləri haqlı olaraq təkzib edən bir sıra alimlər var ki, onlardan biri də C.Syörlüdür. Onun fikrinə görə, “Süni intellektin güclü versiyasına” uyğun olaraq, koqnitivizm kompyuteri yalnız metaforik deyil, birbaşa şüurun adekvat təsviri hesab edir. Amma “süni intellektin güclü versiyasından” fərqli olaraq, koqnitivizm kompüterlərin düşünməsi və sözün əsl mənasında hiss etməsi ilə bağlı məlumat vermir. Düşünmə informasiyaların emalıdır, informasiyaların emalı isə simvolların manipulyasiyasıdır. Kompüter də manipulyasiyanı simvollarla həyata keçirir” (10;28). C.Syörlin iddiasına görə, koqnitivizm fəaliyyətləri sinir hüceyrələrinin, şüurun mental vəziyyətinin səviyyəsində deyil, emal olunmuş informasiyanın funksiyası səviyyəsində araşdırır. Bundan əlavə alimin irəli sürdüyü “çin otağı” konsepsiyasından çıxan mülahizəyə əsasən, kompüterdə semantika mövcud deyil, o, əvvəlcədən tərtib olunmuş proqramları sintaksis səviyyəsində yerinə yetirir. Yəni, “dili başa düşmək və ya mental səviyyəyə malik olmaq formal simvolların toplusundan daha böyük bir anlayışdır. Bu proqramlar xalis formaldır və semantik məzmunu da malik deyildir”(10; 86).

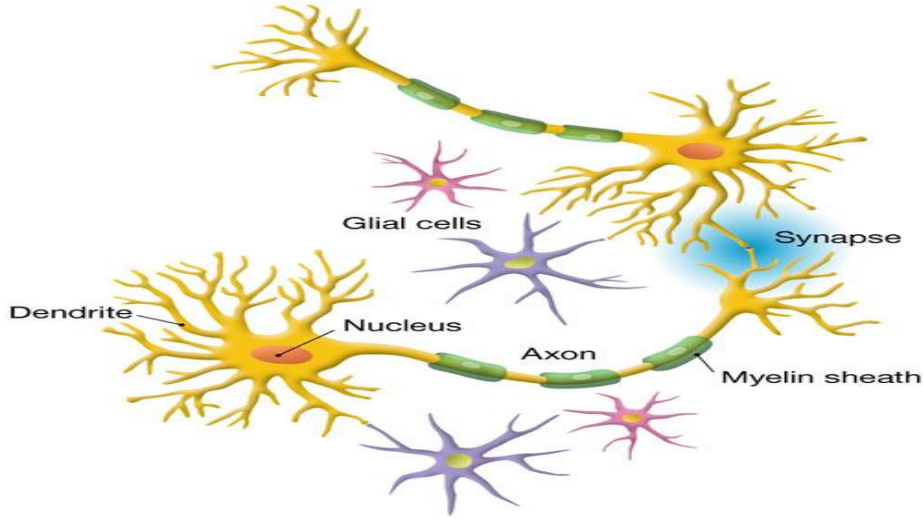
Bu kimi sübut olunmuş faktlar baxımından istənilən fəaliyyət çərçivəsində insani beyinin performansı kompüter bacarıqlarını hərtərəfli şəkildə üstələyir. Aparılan tədqiqatların sayının günü-gündən artmasına baxmayaraq, süni intellekti yaradan insani beyinin hələ də açılmamış qatları qalmaqdadır. Sırlı dünyanın açarlarının hamısını çözmək hələ də elm xadimlərinə müyəssər olmamışdır. Başqa bir tərəfdən C. Syörlə görə, mental hadisələr dünyanın “elmi” təsəvvürünə sığmır. Onun zənniyəcə, subyektivliyi ilə seçilən mental obrazlar şüurda mövcud olur və qeyri-maddidir. Fiziki mövcudiyyət isə kütləsi olan, ətraf mühitdə yer tutan, digər fiziki şeylərlə qarşılıqlı təsirdə olan obrazlardır. Elə beyin tədqiqatlarının sayının çox, lakin əldə olunan dəqiq faktların azlığı məhz burdan qaynaqlanır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qeyri-maddi xarakterə malik olub, ana bətninə düşəndən ömrün sonuna qədər müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalan beyin hər keçən il qızgın tədqiqatların problemləri sırasında mərkəzi mövqeni tutan fenomenlərdən hesab olunur.

Beyin hemisfer mexanizmdir. Bu mexanizmi araşdırmaq yalnız neyro-elmilər üçün maraqlı deyil, son illərdə bu sahəyə olan maraqlı linqvistləri, kulturoloqları və semiotikləri də özünə cəlb edir ki, bunun da nəticəsində bir sıra konvergent paradigmlər yaranır. Bu sahədə aparılan

tədqiqatların mənbəyi neyrofiziologiya, psixologiya kimi elm sahələrindən götürülmüşdür. Daha sonra isə neyrofizioloji baza üzərində, xüsusilə L.S. Vıqotskiy, A.R.Luriyanın fəaliyyətinin nəticələri əsasında neyrolinqvistika yaradıldı. Bu ekvivalentliklər sayəsində beyinlə bağlı bir sıra faktlar araşdırılıb üzə çıxarıldı. Koqnitivizmdən fərqli olaraq, neyropsixologiya beyin mexanizmini insana məxsus psixi fəaliyyət əsasında, neyrolinqvistika isə bu mexanizmi danışıq fəaliyyəti, orqanizmdə baş verən fizioloji proseslər əsasında öyrənir (16;133-140). Neyrolinqvistik nöqteyi-nəzərdən, düşüncə və dil amili arasında aparılan tədqiqatlar son dövrlərdə xüsusilə böyük vüsət almışdır. Bu elm sahəsi formalaşana qədər beyin və onun mexanizmi ilə bağlı olan məqamların araşdırılması yalnız kəllə sümük içərisində yerləşən yarımkürələrin əsasında aparılırdı. Bir tərəfdən neyroloqların, digər tərəfdən linqvistlərin ortaq maraq dairəsi bu iki distiplinin birləşərək, multimövqeli konvergent sahənin yaranmasına səbəb oldu. Bu məqamda Sokratın dediyi bir aforizm yada düşür: “Danış ki, səni görüm”. Həqiqətən də dil bu qarşılıqlı mübadilə prosesində ayna rolunu icra edir. Dilimizdə əks olunan hər bir ifadə bağlı boxçanı xatırladan beyin neyronlarının gördükləri işin kodlaşdırılmış versiyasıdır. Danışıq fəaliyyəti digər davranış növlərindən biri kimi beyində cərəyan edir və onun müxtəlif növləri baş beyinin modulyar hissələri ilə bağlı olur. İntellektual və interaktiv fəaliyyət prosesində neyronların aktivliyini müəyyənləşdirən beyin funksiyaları üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu fəaliyyətdə heç də bütöv beyin deyil, dil prosedurlarına cavabdehlik daşıyan bəzi modullar iştirak edir. Bu zaman yaddaş, emosiya ilə bağlı olan hissələr də dil fenomeninə uyğun vəzifələr daşıyırlar. Psixofiziologiya ilə olan sıx əməkdaşlığı nəticəsində neyrolinqvistika apardığı eksperimental tədqiqatlarında yeni metodlardan istifadə edir. Bu yeniliklərdən ən maraqlısı insani beyin daxili strukturunu müəyyənləşdirməkdən ötrü istifadə etdiyi maqnit-rezonans tomoqrafiyasıdır. Bundan əlavə 1982-ci ildə ilk dəfə Hans Berqer tərəfindən irəli sürülən elektroensefaloqramma üsulu indi də tədqiqatlarda geniş şəkildə istifadə olunan metodlardan hesab olunur. İstifadə olunan bu metodlar sayəsində yaddaş, emosiya, linqvistik meyarlarla bağlı olan mental proseslər və mental reprezentasiyaların forma və növləri daha dəqiq faktlarla sübuta yetirilmiş olur.

Davranış fəaliyyətlərini fərqli modullar sayəsində icra edən beyin neyronlardan hörülmüş mürəkkəb bir şəbəkəni xatırladır. Hər bir modulun struktur əsasını lokal əlaqələr təşkil edir. Bu modullararası sərhəddi isə neyronların modulyar funksiyasının metabolizmini təmin edən mikrosirkulyar neyropillərin qarşılıqlı əlaqəsi yaratmış olur (11). Deməli ayrı-ayrı fəaliyyətlərin icrasında məsul olan modullar bir-birinə yaxın yerləşmiş neyronların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində tam bir əmri icra edir. Aparılan tədqiqatlardan əldə olunmuş nəticələrə görə, elə məhz danışıqın pozulmasında da neyroanatomik əlaqələr nəzərə çarpır. Beyin strukturunun və fəaliyyətinin əsasını təşkil edən neyronlar ümumilikdə insani fəaliyyətin funksional vahidi hesab olunurlar. “Qızılgülün qoxusu, mavi səma, soğanın tamı, riyazi formullarla bağlı düşüncə - bütün bunlar şəbəkə daxilində neyronların oyanışı ilə meydana gəlir və beyinin müxtəlif lokal vəziyyətinə uyğunlaşır” (10). İ. Haqqı İhsanoğlunun verdiyi izahata əsasən, beyin – milyonlarla neyrondan təşkil olunmuş bir sistemin kimyəvi birləşmələrlə tənzimlənən elektrik dövriyyəsidir. “sinir hüceyrələri arasında xəbərləşmə, kimyəvi maddələrin kiçik keçidlər olan sinaptik boşluqlardan keçməsi vasitəsilə baş verir.” (5;58) Onun verdiyi bir neyronal fəaliyyəti təsvir edək: bir neyronun ifraz olunan qlütamin turşusu bitişik neyron üzərindəki qəbulediciləri qıcıqlandırır. Bu turşu stimuledici daşıyıcıdır. Həmin qıcıqlanma isə neyron membranındakı

kanalları açaraq natrium və digər “+” yüklü ionların boşalmasına səbəb olur. Bu ion cərəyanı hüceyrə daxilindəki elektrik yükünü dəyişdirərək sinir impulsunu başlamış olur (5).

Hər hansı bir zehni fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün həmin kimyəvi reaksiyalar mütləq şəklidə həyata keçməlidir. Bunun üçün isə oksigen və bəzi mütləq maddələr şərtidir. “İnsani beyin bədən çəkisinin cəmi 2%-ni təşkil edirsə, udulan oksigenin 1/5-nə qədərini istifadə edir. Beyində əsas enerji istifadəsi ATF fermentidir. Bu ferment neyronların elektrik aktivliyini təmin edir” (9). Beləliklə, əldə olunan tədqiqat nəticələrindən məlum olur ki, beyinin digər orqanlara nisbətən oksigen tələbatı daha çox, oksigen ehtiyatı isə yox dərəcəsindədir. Oksigen qədər vacib olan qlükoza və amin turşuları kimi maddələr də beyin mexanizminin tənzimlənməsində aparıcı rola malik üsürlərdəndir. Məhz bu maddələr sayəsində neyronlar arasında xüsusi kimyəvi reaksiyalar baş verir. Əslində beyinə daxil olan və çıxan maddələr daim nəzarət altında olur. Vacib olan maddələrin qan vasitəsilə bütün orqanlara daşınması amilini nəzərə alsaq, beyinə ötürülən maddələrin transferinin də qan-damar sistemi olduğunu demək mümkündür. Orqanlara lazımi maddələri çatdıran və lazımsız maddələri depolayaraq kənarlaşdırmaq vəzifəsini daşıyan bu transfer beyinə gəldikdə müəyyən sərhədlərlə üzləşir. Çünki beyin üçün vacib olan maddələrin miqdarı dəqiqliklə yaranışdan qəti şəkildə müəyyənləşmişdir. Hər hansı bir izafi maddənin beyinə idxalı onun intizam qaydalarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, beyinlə qan-damar arasında xüsusi qan-beyin baryeri mövcuddur. Bu baryer endotellər adlanır. “Qan-beyin baryeri” fikri XIX əsrin sonlarında alman bakterioloqu Paul İrliçin adıyla bağlıdır (5;23). Məhz bu endotellər beyinə lazımi qədər maddələrin daxil olmasını tənzimləyir. “... Yağda həll ola bilən molekullar qan-beyin maneəsini asanlıqla keçə bilər. Yağda həll olmayan elektrik yüklü molekullar isə xüsusi bir daşıma sistemi olmadığı müddətdə beyinə çox çətin daxil ola bilər. Protein kimi böyük birləşmələr və natrium kimi kiçik ionlar baryerdən keçə bilər. Qlükoza ilə hüceyrələrin həll edə bilmədiyi amin turşuları yağda həll olmadığı üçün beyinə nüfuz etmədə çətinlik yaşayır. Lakin bunlar üçün bu maddələri daşıyan və onları beyin membranının daxilinə keçirən xüsusi

daşıyıcılar yaradılmış və bununla da beyinin əsas ehtiyatları təmin olunmuşdur. İnsan beyini gündə 100 qram qlükoza işlətsə də, 2 qramdan artıq qlükozanı ehtiyatda saxlaya bilmir” (5;99).

Sosial mühitdə mövcud olan və neyronlar şəbəkəsindən təşkil olunan insani beyin öz subyektivliyini müəyyən mənada yaddaşa borcludur. Yaddaş və ya hafizə işin daha qaranlıq qalan, müəmmalı məqamlarındandır. Yer kürəsində nə qədər insan mövcuddursa, bir o qədər də beyin və ekzobaytlarla informasiyaları özündə saxlamaq iqtidarına malik subyektiv yaddaşlar deposu vardır. Hər bir kəsin yaddaş bazası fərdi və təkrarolunmazdır. Yaddaş həm insanlara, həm də heyvanlara məxsus bir fenomendir. Onun tutumu, davamlılığı, informasiyaları qoruyub saxlaması beyindəki sinir hüceyrələrinin sayının artması nəticəsində baş verir. Beyinin strukturu mürəkkəbləşdikcə, yaddaş qabiliyyəti də artır. Mürəkkəbləşmiş beyin strukturunun əsas göstəricisi isə beyindəki qırıqların sayıdır. Bəs görəsən subyektivliyi ilə seçilən yaddaş necə fəaliyyət göstərir və beyinin hansı tərəfində yerləşir? Hər bir insana məxsus informasiyalar çoxluğu hansı yollarla yaddaşda saxlanılır və lazım olduqca necə istifadəyə verilir? Dil bu prosesin aparıcı qüvvəsi kimi hansı rolları yerinə yetirir? İ.H. İhsanoğlunun verdiyi mülahizəyə görə, yaddaş hər bir hüceyrənin proteinlərinə yüklənmişdir. Beyindən böyük bir parça yox olsa belə, yaddaş yox olmaz. Mütəxəssislər bunu xatirələrin beyində iki dəfə qeyd olunması və bunların hər iki yarımkürəyə paylanması ilə əlaqələndirirlər.

Beyin insani orqanizmin bütün həyati funksiyalarını idarə edən və davranışı tənzimləyən bir orqandır. Yaddaş isə sinir sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən olub, keçmiş təcrübələrin yenidən ortaya çıxması qabiliyyəti ilə bağlıdır. Beyinin işlədilməsi və insani davranışların idarə olunması üçün xüsusi baza rolunu oynayan yaddaş çox rəngarəng struktura və funksional mexanizmə malikdir. “Yaddaşsız biz bir anın mövcudluğu olardıq. Bizim keçmişimiz gələcəyimiz olardı. İndiki dövr isə keçmişdə itib gedərdi” (15). Hər bir insanın idarə olunmasında xüsusi özəlliyi olan yaddaşın bəzi məqamlarına aydınlıq gətirmək məqsədilə bir tərəfdən neyrodilçiliyin, digər tərəfdən koqnitiv dilçiliyin və psixodilçiliyin meyarlarını əsas götürmək olar. Mayıl Əsgərov yaddaş saxlama prosesini özünəməxsus şəkildə izah edir: “təmas anında beyin aparatı gerçəklik vahidinin ən üzdə olan xüsusiyyətləri əsasında onun gerçəklik elementini müəyyənləşdirir. Bu gerçəklik vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazı yaradır, onları vahid bir intellekt kodunda birləşdirərək əsas yaddaşa qeyd edir” (6;54). Onun “gerçəklik element” dediyi məfhum isə obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcudluğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr, anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, xüsusiyyət, keyfiyyət və hərəkətlərinə ekvivalent olan abstrakt təsəvvürlər deməkdir (6;49).

“Yaddaş beynimizdə sayı 100 milyarda yaxın olan sinir hüceyrələrinin içində saxlanılır. Bir hafizənin qeydiyyəti beyində tək bir hüceyrədə deyil, milyonlarla sinir hüceyrəsinin bir-birilə təması zamanı meydana gələn bir şəbəkə içində həyata keçilir” (5;85). Deməli təcrübələrdən və biliklərdən əldə olunmuş informasiyalar çoxluğunun yaddaş saxlanması hüceyrədaxili əməkdaşlığa əsaslanır. Müxtəlif funksiyaların icrasını həyata keçirməli olan iki fərqli yarımkürə öz işlək vəziyyətini hər bir beyin hüceyrəsinin daxilində yığılmış informasiyalar çoxluğu vasitəsilə həyata keçirir. R. Solsoya görə, “Yaddaşın ayrılıqda götürülmüş hər bir modulu ... giriş xətti vasitəsilə (sol tərəfdəki) analogi moduldan informasiyanı alır və çıxış xətti vasitəsilə (sağ tərəfdəki) digər modula ötürür. Alınmış olan informasiya bu yolla bütün sistemə yayılır və keçdiyi hər yerdə öz izini qoyur” (16). Robert Solsonun fikirlərinə əsasən, yaddaş

müvəqqəti və daimi, dəyişən və stabil, toplayıcı və ümumiləşdirici, primitiv və təkmilləşdirici və s. kimi növlərə bölünə bilər. Digər bir tədqiqatçı yaddaşın zamana və yadda saxlama metodlarına əsasən başqa bir bölgüsünü vermişdir. Zamana görə, uzunmüddətli, operativ və vasitəsiz yaddaş növləri irəli sürülür. Yadda saxlama metodlarına görə isə, vizual, qulaq və motor yaddaş növləri fərqləndirilir (8).

Yaddaşsız və dilsiz nə insan, nə də bütöv bir cəmiyyət mövcud ola bilər. Bütün bəşəriyyət real olaraq yaddaşdan və dildən asılı vəziyyətdədir. Hər iki fenomen insana məxsus anadangəlmə qabiliyyətdir. Funksional və struktur baxımından fərqlənən bu məfhumlar bir-birinin fəaliyyətini tənzimləyən tərəflər hesab olunur. Hər iki unikal göstərici üzərilərinə düşən vəzifələrini semiotik işarələr əsasında həyata keçirirlər. Semiotik işarələr toplusu hesab olunan dil yaddaşla qarşılıqlı fəaliyyət zamanı yaddaşa məxsus göstəricilərin də semiotik vahidlər olmasını bir daha sübuta yetirir. “Yaddaş işarələrdən istifadə edən informativ strukturdur. Yaddaşda semiotik mexanizm təsvir olunur... Yaddaşın işarələri ikonik işarələrdir, yəni işarələnənle işarələyən arasında oxşarlıq mövcuddur. Məsələn, təsvür-obraz. Bundan əlavə yaddaş işarələri həm də indeksialdır. Yəni işarələnənle işarələyən arasındakı əlaqə uyğunluq prinsipinə əsasən qurulur. Belə münasibət bir hissənin bütöv bir əlamət olaraq, şüurda göründüyü yaddaş izlərində müşahidə edilə bilər (hiss, emosiya və s.). Nəhayət əgər işarələnənle işarələyən arasındakı əlaqə konvensiyaya əsaslanırsa, yaddaş işarələri simvolik də olur” (13). Verilmiş bu fikirlər bir növ bizi semiotikadan xatırladığımız məlumatlar bazasına apardı. Sanki dilin işarəvililiyi ilə bağlı olan fikirlər güzgü əksi kimi özünü bizim gözlə görüb, qulaqla eşidə bilməyəcəyimiz yaddaş fenomenində göstərir. Nə qədər də bənzər anlayışlar və bənzər funksiyalar ortaya çıxdı. Lakin bunlar arasında müəyyən fərq dildə olan işarələr toplusunun əsl, yaddaşdakı işarələr toplusunun isə kopya rolunda çıxış etməsidir (bəlkə də əksinə). Semiotik nöqtəyi-nəzərdən bir halda ki, söhbət yaddaşdakı işarələr sisteminin mövcudluğundan gedir, mütləq şəkildə orada hər bir subyektə aid olan pragmatik göstəriciləri də müəyyənləşdirmək mümkündür. Bəzən insan yadda saxladığı hər hansı bir işarəni özünəməxsus dəyərləndirmə süzgəcindən keçirdikdən sonra yadda saxlayır. Bu heç də əsl olan dil hadisəsinin güzgüdə görünən ikonik təsvirinə bənzəmir. Pragmatik meyarlar əsl versiyadan alınmış ikonlarda müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Bunu istənilən danışıq aktı zamanı yaddaşın verbal fəaliyyətində sezmək mümkündür. Xüsusilə “Şəxslərarası ünsiyyətdə yaddaşın pragmatik avtokommunikasiyası tam şəkildə ortaya çıxır” (13).

Məlum üzrə, yaddaş kimi, unutma anlayışı da beyin mexanizminin ayrılmaz göstəricisidir. Yaddaş xatirələrin, təəssüratların beyində qoyulmuş izləridirsə, unutma həmin izlərin yaddaşdan silinməsidir. Müəyyən bir anda yaşanılmış məqamlar bir saniyə keçdikdən sonra yaddaş üçün keçmiş xatirəyə çevrilir. Yaşanılmış an ilə yaddaşdakı izi bir-birindən uzaqlaşdıran zaman isə hər bir izi yavaş-yavaş unudulmasına gətirib çıxarır. Məsələn, özümüzə məxsus olan yaddaş mexanizminə əsasən, nə vaxtsa özəl günümüzdə gözəl anlar yaşamış, sonradan həmin anları xatirəyə çevirək, yaddaşımızda saxlamağa çalışmışıq. Özəl günümüz ilə indiki zaman arasında olan zaman məsafəsi çoxaldıqca, xatirələrin izləri yavaş-yavaş solmağa başlayır. Artıq istəsək belə yaddaşımızdakı xatirə bizə 3 və ya 5 il öncə yaşadığımız anın əvəzini verə bilmir. Deməli insan kimi xatirələr də qocalır, zaman anlayışı onun da əksinə işləmiş olur. “Zamana görə, xatirələr artıq ilkin xatirələrə əsaslanmır. O, həmin andan uzaqlaşır. Əslində o, keçmişdə qalıb. İndikin ardınca kometin quyruğu kimi görünür” (14; 61). Yaddaş kimi unutma

hadisəsini də dil ilə əlaqələndirdikdə, onların yalnız normaya deyil, həm də normadan müxtəlif yollarla yayınmalara əsaslanması nəzərə çarpır. Normadan yayınma isə özünü daha çox dil oyunlarında göstərdiyi üçün, bunu birbaşa həmin oyunlarla əlaqələndirmək mümkündür. Linqvistik oyunların yaddaşda buraxdığı izlər normanın pozulması nöqtəyi-nəzərindən, daha dərin göstəriciyə malik olur. Adi halda insani beyinin “restart” rejiminə keçməsinə təmin edən dil oyunları, yaddaşa da eyni təsiri göstərir. “Dil oyunları” vasitəsilə xatirələrə yazılmış obrazlar unutma prosesində hansısa izlərin qorunub saxlanılmasına, daha sonra yaddaşda müəyyən assosiasiyaların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan gələcək tədqiqatlarda yaddaş və unutmanın semiolinqvistik işarələrdən təşkil olunmasını nəzərə alaraq, həmin işarələr sistemində “dil oyunları” taktikasının rolunu müəyyənləşdirmək bir sıra problemlərin həllinə gətirib çıxara bilər.

Problemin aktuallığı. Beyin və onun fəaliyyət mexanizmi hər zaman tədqiqatçıları maraqlandıran problemlərdən olmuşdur. Bu dəfə beyindəxili fəaliyyətdə dil ilə bağlı olan məqamların araşdırılması işin aktuallığına dəlalət edir.

Problemin elmi yeniliyi. Dil və beyin arasında olan əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi dil funksionallığının aşkarlanmasına xidmət edir. Bu, növbəti tədqiqatlarda dilin manipulyativliklə bağlı olan xarakterinə aydınlıq gətirmək üçün istifadə olunan yenilikdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Dil və beyin arasında mövcud olan konvergenziyanın araşdırılmasında tədqiqatın nəticələrinə müraciət oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Kamal Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Dansökülən variant. Bakı: 2017.
2. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Studia Philologica. VII. – Bakı: Mütərcim, 2015.
3. Veysəlli F.Y. Semiotika Bakı: Mütərcim, 2010. 334 s.
4. F. Veysəlli. Dilçilik ensiklopediyası. I, II cild. Bakı: ADU, 2006.
5. İ. Haqqı İhsanoğlu. Beynimizin sirləri. Bakı, 2008, s. 9
6. *Mayıl B. Əsgərov.* Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, 2015.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Çarşıoğlu, 2010.
8. Борис М.Величковский. Основы психологии познания. Том 1. Издю Академия: 2006.
9. Булгаков О.А. Память человека и возможность ее улучшения. вестник ТГУ. Т.19. вып 1. М.2014.
10. Дж.Серль. Сознание, мозг и наука. Посвящается Дагмар. Ecsocman.hse.ru. Перевод и примечания А.Ф.Грязнова.
11. Калиниченко С.Г., Мотавкин А.Г. Введение в нейрогенетику. М., 2000, 274 с.
12. Марков Б.В. – Л.Витгенштейн: язык – это «форма жизни»// Серия «Мыслители», История философии, культура и мировоззрение., Вып. 3, Санкт-Петербургское философское общество, 2000. С.85-102.

13. Ревзина О.Г. Память и язык. Москва 2018. Philol.msu.ru.
14. Рикер П. Память, История, Забвение, Пер. с франц. — М.: 2004 (Французская философия XX века). 728 с.
15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М., 1989.
16. Савостьянов А.Н., Пальчунов Д.Е. Когнитивная исследования и нейролингвистика: современное состояние и перспективы дальнейших исследований. Вестник Томского государственного университета. 2013.N 368. С. 133-140.
17. Солсо.Р. Когнитивная психология. 6-е изд. СПб. Питер 2011, с. 288.
18. Sperry R.W. Some Effects of Disconnecting the Cerebral Hemispheres. Science: 1981, 217 p.
19. Schmidt S.J. Das kommunikative Handlungsspiel als Kategorie der Wirklichkeitskonstitution. Festschrift für A.Hoppe, Bohn 1971

М.А. Гаджиева

**Механизм действия лингвосемиотических знаков
Резюме**

С появлением когнитивизма возрос интерес к исследованиям человеческого мозга. В любой деятельности мозг превосходит компьютерные технологии. С этой точки зрения очень сложно исследовать мозг и точно определить его параметры. Его нейронная структура и межнейронные отношения усложняют исследовательскую деятельность. Активность памяти в мозговом механизме особенно интересна. В статье рассматривается связь между памятью и языком. С семиотической точки зрения память как и язык также состоит из системы знаков. Основная цель исследования - исследовать специфику «языковых игр» в структуре памяти, созданных этой системой знаков.

М.А. Hadshiyeva

**The mechanism of action of linguo-semiotic signs
Summary**

With the advent of cognitivism, interest in the study of the human brain has increased. In any activity, the brain surpasses computer technology. From this point of view, it is very difficult to examine the brain and accurately determine its parameters. Its neural structure and interneuronal relationships complicate research activities. The activity of memory in the brain mechanism is particularly interesting. In the article has been researched the relationship between memory and language. From a semiotic point of view, memory, like language, also consists of a system of signs. The main goal of the investigation is to explore the specifics of “language- games” in the structure of memory created by this system of signs.

Redaksiyaya daxil olub: 18.08.2024